

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№13
(19203)

2019 чылдың
февраль 7
четверг

Хүннүн үнери — 08:12
Ажары — 17:16
Хүн дурту — 09:04

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

ЧЫВАР СООГУН ҮРЗЕ-ДАА...

Февраль 5-те 11 шак үезинде Арат элүнге Национал музей биле ТР-ниң культура яамызы өглерин эртежик-ле кел типкеннер. Ол хүн мооң мурнунда элдерда ышкыш көдээден хөй сайгарлыкчылар-даа келбээн, чүгле Кызылдың, Эрбектин сайгарлыкчылары барааннан эккеп саткан. Кызыл кожууннун Эрбектен келген Римма Куулар ааржыдан баңгы хевириниң тыва чемнерин садып, ырга бараалгаткан. Ыраккы Каа-Хем-ин сайгарлыкчы Анна Румянцева ары иренин 5-6 аңгы хевирлерин делгеп тикан. Оон ыңай база-ла Эрбектен Шолбан Монгуш тыва чемнерни эккепкен. "Азия" саарылга төвүнге болган делгеп-ярмаркага чывар соогу үрзе-да, шыдамык, кызымаккай сайгарлыкчылар национал чемин делгепкен. Сайгарлыкчылардың чылыг рыногунга сайгарлыкчылар-даа, садып алыкчылар-даа хөй келген. Колдуунда-ла хоорайның сайгарлыкчылары аыш-чемин делгеп сатканнар.

ДҮН-ХҮН ЧОККА

Кызылдың поликлиникаларында ипптээн кижилерниң кээп турарының үдээнин өөренип көргөш, февраль 4-5 иренинде соңгаарладып болбас дуза баны 15.00 шакка чедир ажилдаан. Кээки болгаш дүнеки үеде кыйгыртыг-роже үнеринге ийи бригаданы немей хузул, дүрген эмчи дузасы дүн-хүн чок ылдаан.

СОЛУГАНЫ САЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-л республикага тудуг материалдан бүдүрери-биле холбашкан индустрияны тургузар сорулганы салган. Республиканың тудуг ведомствозунун элчелиг ажылы оон хамааржырын демдеглээн. «Негелделер бөдүүн: да-хереңгени чашканнавайн, ону бот-болгаш үезинде шынчээдир. Бир эвес рохратчы чорукту чок кылгаш, сатты-чы оорлаар кижилерни база шынчы с тудугжуларны үезинде үзе шаап-тар болза, өскүстерге бажыңнар чеп-туттунмаан, үези саадаан тудуглар-ын ышкыш, чидиг айтырыглар чиде-ри» — деп, ол интернетте бодунун гунда бижээн.

Тываның географтыг туружу, агаар-дузу база транспорт аргыжылгазының далын көөр чүве болза, тудуг тудары-нарын адыр болуп артар дээрзин айыткан. «Ынчалза-даа ооң-биле-аттанып, шынзыйттыг херээ чок. Рукчудан дыка хөй чүве хамааржыр. Рохратчы тургузугну ажып шыдаар-и азы команда тудуг ведомствозунга-ылдаар ужурул» — деп, Шолбан Кара-л демдеглээн.

Тываның Баштыңы республикага тудуг-териалдары бүдүрер индустрияны тур-ар сорулганы салып тура, тудугларның-ектерин бадырарын чедип алыр-иш ону кылып турарын демдеглээн. Республикада тудуг материалдарына-ектерни бадыргаш, ындыг арга-биле-чедип алыр деп чугаалаан.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ: “ТУРА-СОЛУУ КҮШТҮГ ЭРЛЕР...”

Чөөн чүк улустарының чыл са-наашкыны-биле үнүп келген чаа чылдың баштайгы хүнүнүн хаязын-га уткуй Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Дөгээ дааның кырынга, ыдыктыг дагның бедиинге салып турар Саңын республиканың чону Тываның улуг саңы кылдыр шагда-ла хүлээп алган. Харын-даа мырыңай Төре саңы азы тыва күрүнениң саңы кылдыр санай берген. Ынчангаш бо Саң салыр ёзулалга киржип, ооң одунга ак аыш-чеминиң дээжизин сөңнеп, оран-делегейге чалбарып, төрөөн чуртунга, төрөл чонунга аас-кежикти күзеп, ал-боттарынга, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге буян-кежикти тайга-таңдызындан дилеп алыр күзелдиг кижилер хөй.

Республиканың кадеттер школазының курсантылары болгаш башкылары-биле кады даң бажы караңгыда ыдыктыг Дөгээ кайы сен дээш автобустуг хаптывыс. Орукка чоруп ора, кадеттер школазының офицер башкызы Айдың Шивидек-биле чугаалаштым.

— Дөгээ даанга Саң салыр ёзулалга Республиканың кадеттер школазының курсантылары чылдың-на киржип кел-ген. Ол ам чаагай чаңчыл апарган. Бо чылын база доозукчу оолдар аңаа бар-гаш, Саң салыр ёзулалыга киржирлери ол. Улуг амыдырал-чуртталга ам-даа мурнунда оолдарның кижы бүрүзүнүн сагыжында күзелдери бар болбайн аан. Олар боттанып бүтсүн дээш, чалбарып

бис — деп, Айдың Юрьевич тайылбыр-лады.

Ажы-төлүвүстүн амыдыралыга оруу, ак чемивистиң дээжизи дег, ак-ла болзу-нам!

Дөгээ дааның эдээнге халдып кээри-виске, машина-балгат эңдерик, кижилер хөй болду. Тоолга болза ону “Кижы бажы кизирт, аът бажы козурт” дээр ыйнаан. ОШАЧКИ-ниң ажилдакчылары машина-ларны “шүүрел” эрттирип турлар. Бистиң автобуска чөлшээрел чүгле ийги эрт-тирилге постузуна чедир болду. Дөгээ дагның эдээнге автобустан дүшкөш, улаштыр кылаштажып чоруптувус. Кадет-тер дээрге кадеттер-ле болгай, олар-даа дораан-на талыйып чоруй бардылар.

Саң салган черже үнген кижилер дээрге эңдерик. Ханы чооганы өрү шууш-кан, аразында чугаалашкан хөй эрлерни караңгыда көөрге, аг-шериг-даа кижы сагыжына кирер. А мен-даа үе-чергем ашактар-биле кады Дөгээже басып үнүптүм. Саң салырынга каш катап барып чораан “кырган бөрү” болгаш, таваар чоруурун оларга сүмеледим. Дыка дала-жырга, Саң салыр черге деридип калган чедер, даг кырыңче үне бергеш, доңары кончуг боор чорду.

Саң бедииниң баарында Тываның Баштыңының Шагаага келген хүндүлүг аалчылар хүлээп алыр өргээзин, чылы-ган чон дыштаныр ийи улуг майгынны тиккен болду. Өглерниң, майгыннарның девискээрин сайылгааннар-биле чыры-дып каан. Майгыннарны суугулар-биле

чылыдыр одап турар. Ооң бирээзинге кире бээривиске, оолдарның чамдызы хөйлеңнерин-даа кургаткан турлар. Мээң-биле кады келген ашактар: “Сээң сүмөң-даа чөп болган-дыр, Монгушевич” — деп мактадылар-даа. Кижилерниң чамдызы шайлаан, өскелери аразында хөөрөшкен азы шыдыраалаан, көзөрлээн турлар.

Саң салыр одагны Дөгээниң бедиинде дүүн-не салып белеткеп каан, Тываның Баштыңы ону чиге-ле 6 шакта кыпсыр деп билип алгаш, майгынга дыштанып, хөл-шыдыраа-даа ойнай кааптывыс. Дыш апкаш, Саң бедиинче үнер дээш, майгын-дан үнүптүвүс.

Даштыгаа үнүп келгеш көрүп турары-выска, ыңай-бээр кылашташкан, бөле туруп алгаш чугаалашкан, бот-боттарын чурукка тырттырышкан кижилер аразын-да орус омактыг улус бар болду. Бистиң республика ындыг-ла болгай, аңгы-аңгы нация чоннар кады чурттап турар болгаш, найыр-байырга кандыг-даа омактыг кижилерни көрүп болур. Ынчалза-даа бөлүк орус, тыва оолдарга чеде бергеш:

— Силерниң араңарда өске черден келген кижы бар бе? — деп айтырдым.

Тыва оолдарның бирээзи:

— Шагаа сонугурап келген кижы бе? — дээш, чанында эжинче айытты. — Бо кижы. Красноярск хоорайдан келген. Ергакиге дыштанып тургаш, таныжып алдывыс. Албан-биле Шагаалап келгени ол-дур.

Орус оолдун ат-сывы Сергей Воронков болду.

(Уланчызы 2-ги арында.) ➡

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың
күрүнө шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Хей чылдар иштинде ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле шаңнаары болза,

Эрес-оол Баирович Байындыны — улусчу мастер-даш чонукчузу, «Россияның Чурукчулар эвилелиниң» «Тыва Республиканың Чурукчулар эвилели» Бүгү-россияның чогадыкчы организациязының Тывада регион салбырының кежигүнү.

Култура адырынга хей-чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза,

Людмила Борисовна Сто-роженкога — Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайда «Бичии уругларның уран чүүл школазы» немелде өөредилгениң муниципал бюджеттиг өөредилге албан черинде фортепиано класының башкызы.

Өөредилге болгаш эртемниң сайзыралына кириген үлүг-хуузу, хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, «Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза,

Раиса Ончатпановна Ондарга — «Тыва Республиканың Кызыл хоорайының 14 дугаар ортумак ниити өөредилге школазы» муниципал бюджеттиг ниити өөредилге албан чериниң социал педагогу.

Эртем адырынга хей чылдарда үрө-түннелдиг ажил-ижи дээш «Тыва Республиканың алдарлыг эртем ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза,

Анна Александровна Сарыгларга — «Тыва Республиканың медиктиг-социал проблемалар болгаш башкарылганың эртем-шинчилел институту» күрүнениң бюджеттиг албан чериниң регионалдыг медицина килдизиниң кол эртем ажилдакчызы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың январь 21
№15

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле шаңнаарының
дугайында

Күш-ажылчы чедишкенинери
болгаш үрө-түннелдиг ажылы
дээш,

Валерий Николаевич Клейкинни — «Ростелеком» хей-ниитиниң акционерлиг ниитилелиниң Красноярскиде салбырының директорунуң оралакчызы.

Владимир Михайлович Мельниковту — «Енисей» авторук эргелели федералдыг казна албан чериниң Тыва Республикада салбырының директору.

Орлан-оол Владимирович Ондарны — «Тывасвязьинформ» акционерлиг ниитилелдин кол директорунуң оралакчызы — техниктиг директору.

Аржаан Никифорович Ооржакты — Өвүр кожуунуң чагырга даргазы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2019 чылдың январь 30
№ 21

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ: “ТУРА-СОРУУ КҮШТҮГ ЭРЛЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Мээң кырган-ачам Тывага кызыгаар шериинге турган. Бак-ка-сокка тывалаар-даа чорду. Бо оолдар-биле найыралдажып алгаш, Шагааны сонугурап келдим. Хүрээге мөргүлге-даа бичии када эштерим-биле олурдум, Саң салырын көрүпкеш, хамнар барып көөр деп тур бис — деп, ол чугаалады. — Дыка солун-дур.

Ол оолдар-биле чугаалаш-каным соонда Шагаа кижилерни найыралдаштырып турары эки-дир деп бодап сагымга кире дүштү.

Саң бединче үнер кадыр оруктун кыдыын узун дургаар чырыдып каан, бедиктиң кырында сайгылгааннар хып турар. Адаандан өрү ынаар көөрге, улам кадыр, дыка бедик ыш-каш сагындырар. Кылаштап үнүптүвүс, орук ылап-ла кадыр болгаш бедик болду. Сула кижикуду хая көрнүр болза, бажы дескинип, кээп-даа дүжер чыгы.

Саң бединче орук каш тепкииш эвес дээш, оларны санап чордум. Ниитизи-биле 230 хире тепкиишти санадым, оон-даа хей боор оң, чүге дээрге уткуй баткан кижилерге чайлап бээр дээш, чамдызын санавайын барган мен. Бо кадыр чада оруу кызы, ийи кижик арай деп-ле каржып эртер, чамдык кижилер тайгаш азы илдикеш, кээп дүжүп-даа турдулар. Саң бединче орукту алгыдып, кижилер туттунар чөлөнгиштерни ийи талазынга кылыр болза эки хевирлиг. Шагаа үезинде кижилерниң озал-ондакка таварышпазы база кончуг чугула болгай.

Саң бединден долгандыр көөрге, караңгыда Кызыл хоорайның чоок-кавызы дыка чараш. Найысылал чүзүн-баазын өңнүг оттары-биле сээң баарында чайнап чыдар, Каа-Хем, Эрбек, Элегес-Аксы суурларның чыры ыракта чивеңейнип турар. Бир эвес

чалгыннарлыг куш болган болза, оларның кырынга шөлзөн ужуп чоруксаң кээр...

Моорлап келген Хаван чылының баштайгы хүнүнүн эртенгиниң таптыг-ла 6 шакта Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол:

— Дөгээ дагдан төрзөн черивис дыка чараш көстүр бедик черге Шагаа саңын бо эртен он бир дугаар салып тур бис, эргим чаңгыс чер-чурттугларым — деп чугаалаан. — Дүн ортузунда тургаш, бо кадыр бедикче чүгле тура-соруу күштүг эрлер чедип келир. Маңаа ажил-херээвис дугайында сүмележип турар бис. «Тыва мен» деп ырыны Тыва Республиканың ыдыктыг ыры кылып алырын маңаа дугуруштүвүс. Дөгээ дагда кысып турар саңывыс республика Саңы-дыр, найысылал Кызылдың саңы «Кадарчы» тураскаалдың чанында, Хербис дагда Кызыл кожуунуң саңы дээш бүгү Тывада бо эртен саңнарны кысып турар. Хаван чылында улам эп-найыралдыг, демниг болуулуңар.

Саң салырының ызулалынга

келген чонга Шагаа-биле байырыны чедирип, амыдырал-чуртталгага, ажил-ишке чедишкенин күзеп тура, Шолбан Кара-оол «эрлер» деп сөстү каш-даа катап катаптады. Ёзулуг эр мөзү-бүдүштүг эрлер чорда, тыва чон чон бооп артар, ынчангаш эр тура-соруушту кажан-даа салбаалыңар деп Тываның Баштыңы чагып турду. Бо чагыг хамыктың мурнунда ооң чанында турар Республиканың кадеттер школазының курсантылары оолдарга хамааржыр дээрзи билдингир болду. Тываның төлөптүг оолдары, Төрзөн чуртувустун камгалакчылары болуп өзер дээш, кызымак өөренирин кадеттерге республиканың удуртукчузу Саң кысырының ызулалының үезинде-даа, ооң соонда-даа ужуражышкыңа чагып турду.

Дөгээ дааның бединде салган Саңга херээжен кижикөрбедим. Саң салыр бедик черге херээжен кижикөрмөс деп тываларның чаңчылы чораан чүве дижек. Бистиң херээжен чонувус ол чаңчылды сагып

турар апарганы ол бе, бодап кагдым.

Тываның Камбы-лама сан Чамзы Шагаа мөкылырының мурнунда чылы кандыг бооп бичылганнарга долчу бырлады. Сарыгымаар чылы кадыгымаар чыгыгы, чер болгаш мал ачкызымак ажил-ишчи кижикогумчалыг чыл боор, чүге хаван черден аш-чем чиир амытан.

Саң салырының ёзулук келген кижилер Тываны саңының дээрже чалбыган одунга ак чеминиң дээсөңнеп, оваа ыштарынга дактарны болгаш чалбар йөрээлдер бижээн пөс азып, бот-боттары-биле шуп турдулар.

Хаван чылының баш хүнүнүн хаязы Дөгээ дөчөөн чүгүнден агарып келдү, хун, чаа чыл, Хаван чылы буянның-ла болзунам!

Шаңгыр-оол МОҢ
Арслан АРАКЧАА
тырттырган чурук

КОЖАМЫКТАП, ЙӨРЭЭЛ САЛЫП

Кызылдан 9 километрде турар Кадарчыга тураскаал чанынга саң салыр Шагаа ёзулалын 6 чыл бурунгаар Камбы-лама эргелелиниң лама башкылары эрттирип эгелзэн. Сөөлгү 2 чылда Кызылдың мэриязы бо черге Шагаа байырлалын организастап эрттирер ажилды холга алган.

Сарыг Ыт чылын үдеп, чер олуттуг сарыгымаар Хаван чылын уткуп турар байырлалга аът шалбааары, буга-шыдыраа, хөл-шыдыраа ойнаар база кожамыктаар мөөрейлерге келген чон идепкейлиг киришкен.

Ол ышкаш Дөгээ дааның кырында, саң салып турар эр хиндиктиг кижилер биле Би-Хем кожуунда Шагаа уткуп саң салып келген улустун аразында видео-харылзаа чүдүкчүлөрниң болгаш аалчыларның улуг сонугура-лын оттурган.

Дөгээ дааның кырында Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Ондар, Би-Хем кожуун чагыргазының даргазы Орлан Монгуш, 9 км Кадарчының тураскаалындан Кызылдың мэри-Карим Сагаан-оолга баштаткан чүдүкчү эр кижилер кожамык-

тап, Шагаа йөрээлдерин салып курайлаар мөөрейлерге шыларгаан.

Ылаңгыя Кызылдың мэри Карим Сагаан-оол Шагаа таварыштыр йөрээли чечен-мерген, ханы утказы-биле ылгалдыг болган.

Шагдан тура дойлаарывыс, Шагаа хүнү үнүп келди. Дашкаар үнүп, хепти кактап, Даштыг черге саңдан салып, Сүттен чажып, отка өргүп, Чүдүлгевис сагылыңар. Даалы, кажык, тевек ойнап, Талалажып, шыдыраалаал, Далган, тараа саржаг чөкпек, Тавак долдур сыгажылы. Аарыг-аржык таварбазы! Айыыл-халап ыңай турзун, Бурган башкы ыдыктап каан, Буян кежик бээр-ле турзун! Шагның чаагай эргилдези Шагаа хүнү үнүп келди. Бурун тыва езу-биле Мурнууска сөгүржүүлү.

Шагаа-биле курай, курай! деп, ол Шагаалап келген чонга йөрээлди кылган.

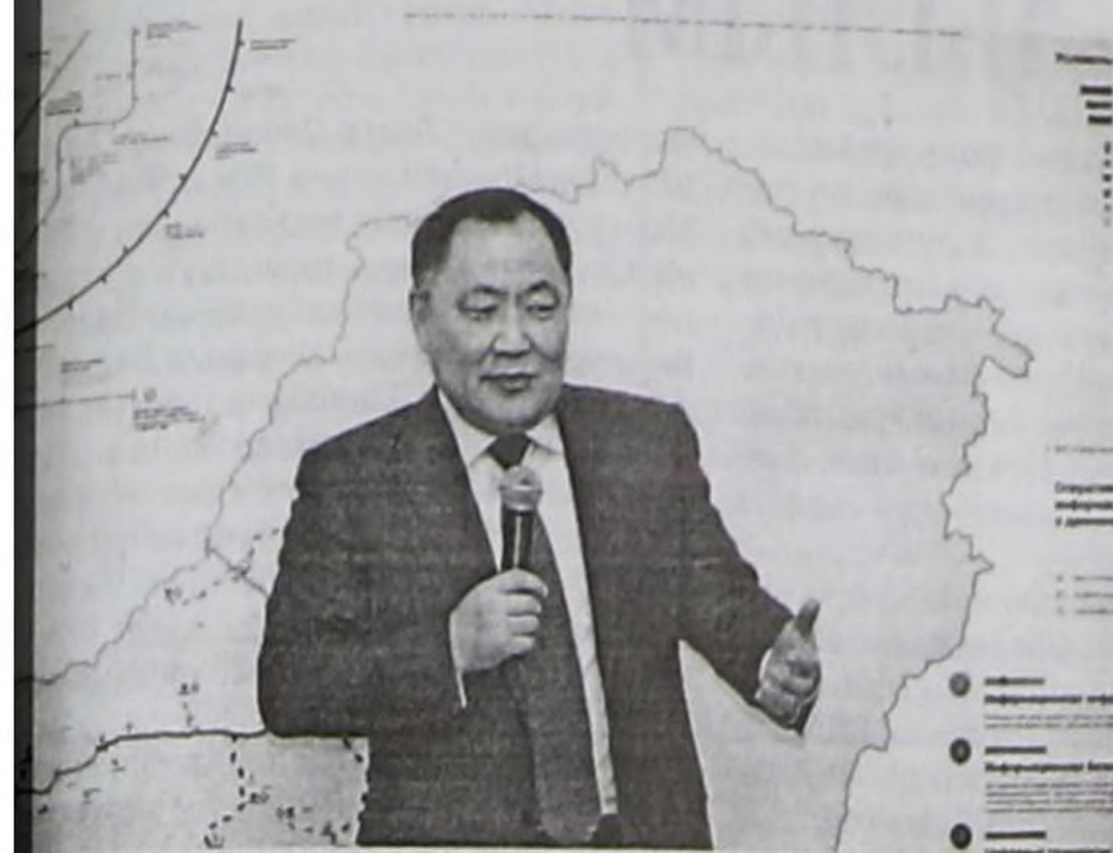
«Кызылдың девискээринге Шагаа эртенінде Чаа чылды уткуп алыр саң салыр ёзулалды каш чылдар бурунгаар эң баштай-ла Дөгээ дааның бетин-

де хая кырынга эрттирген. Ооң соонда Тываның Ч. Даргазының оралакчызы толий Дамба-Хуурактың да-зы-биле Дөгээ дааның кыры чайын үнгөш, амгы үеде чыл саң салыр, Шагаа эрттирер ни тыпкаш, сүмелзэн мен» — республикада Дайынның гаш күш-ажылдың хоочун организациязының даргазы гаан-оол Долгар чугаалап ту- Дөгээ дааның кырыны чыл улаштыр Шагааның са- салган. Ооң соонда 4 дуг чылында хоорайда чурт турар чүдүкчү эр кижилер дилээ-биле Кадарчы тураскаалының чанынга б эрттирип эгелзэн.

Шагаа — Чаа чылды утку саң салыр ёзулалга школа оолдарны база эккеп, бо чар байырлалдың дугайында тыйлырлап, ону көргүзүп тура кончуг шын деп бодаар м Чүге дизе бистиң амгы орту салгалдың кижилериниң соон келир салгалдар маңаа кел- саң салыр болгай — деп, Сагаан-оол Долгар бодунуң бод- дары-биле үлешти.

чурагайлыг телевидениеже шилчилге

ДЕМНИГ АЖЫЛ БУДУНГУР

жууннарда фельдшер-акушер пунктуларынга чедир кожуп, чурагайлыг телевидениеже шилчилге үезинде чоруткан ажилдарны түңнөп чугаалашкан хуралга «Тыва харылзаа информ» бүдүрүлгенин директору Сылдыс Хертек база сөс алган: «Бирги ээлчегде бистиң бүдүрүлгө патриотчу үзел-бодалдыг, ооң иштинде өскөн-төрээн булуңу Тывага ынак, ооң келир үезин бодал чоруур кижилер болур. Шынап-ла, кыска хуусаада, эрткен чылдың майдан ноябрь чедир 6 ай дургузунда, дүрген харылзаалыг оптика волокнулуг удазын таварыштыр дүрген харылзаалыг интернетти кожуп-

Эрткен 2018 чылдың дургузунда дүрген дамчыдар оптика волокнулуг (дыранды удазын дамчыштыр дээн уткалыг) интернет харылзаазын республиканың кожууннарынга чедир кожар талазы-биле Тываның Чазаның болгаш Россия Федерациязының «Ростелеком» компаниязының Красноярск хоорайда салбырының база «Тывахарылзаа информ» акционерлиг ниитилелдин кады демниг ажил-чорудулгазы эки түңнелдерлиг болган.

Интернет харылзаазын чак-узак Мөңгүн-Тайга, Өвүр болгаш Бай-Тайгаже шөйүп, илтизи-биле бо кожууннарда фельдшер-акушер пунктуларын (ФАП) дүрген интернет харылзаазына кошканы ук чурт-чылыг черлериниң амыдырал-тталгазынга улуг деткимче, орунгаар шимчээшкин болганы таажок.

Россия Федерациязының «Ростелеком» компаниязының Красноярск хоорайда салбырының директорунун оралакчы Валерий Клейкинниң тайылы-биле алырга, амгы чура-йлыг харылзааже шилчилге чадазында Тыва Республи-да интернет харылзаазын кар ажилдар Россияның өске бъектилеринге деңнээрге, ыпкын чораан. Чүге дизе интернет харылзаазының уда-нын кыска хуусаа дургуда шөйүп, шынарлыг кошкан. Вада чедери берге кожуун-же бедик арттарны, кадыр-

кашпал дагларны ажыр оптика волокнулуг удазыннарны шөйүп ажилдааны «Тыва харылзаа информ» бүдүрүлгенин техниктиг ажилдакчыларынга ажыктыг арга-дуржулга болган.

Тываның социал-экономикиг харылзаазының бир кол адыры болур бо айтырыга хамаарыш-тыр Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы улуг күженишкенин үндүрген. Ожуктуң үш дагы — Тыва Республиканың Чазаның деткимчези-биле, Россия Фе-дерациязының «Ростелеком» компаниязы, «Тыва харыл-заа информ» акционерлиг ниитилелдин инженер-техник-тиг ажилдакчылары дүн-хүн чок, кады быжыг харылзаа-лыг ажилдаан түңнелинде улуг төлевилелди амыдыралга бот-тандырган.

Интернет харылзаазын ко-

канывыска бүзүрөвейн тур бис.

Хөй чылдарда ажилдаан арга-дуржулгалыг инженерлер-ге, бистерге безин Чадаанадан Мугур-Аксынга чедир интернет четкизин кожары шуут болдун-мас айтырыг турган деп болур. Кадыр-берт арт-сыннар, шыргай арга-эзимнер, бедик дыттар, чалым-хаялар, хоорай, суурлар аразында шөйгөн электри, теле-фон удазыннарлыг улуг чагылар шаптараазыннарны тургузуп турган.

Ынчангаш «Даартагы чагдан бөгүнгү өкпе дээр» деп үлегер домакты удуртулга болдургаш, билектеривис сывырыпкаш, демниг ажилдап кирипкенивис эки түңнелдерлиг болганынга өөрүп тур бис. Ылаңгыя Мөңгүн-Тайга кожуунун төвү Мугур-Аксынче дүрген харылзаалыг интернет шугумун 2018 чылда кожуп шыдавайн барган бол-

зувусса, ону кажан кылыр бис. Моон соонда та кажан-чежен, та каш чыл болгаш мындыг ажыктыг төлевилелге таваржыр бис. Кол-ла чүве төлевилелдин акшазын үе-шаанда шигээдиң четтигипкен бис» — деп чугаа-лаан.

— Тываның чамдык суур-ларының чурттакчылары база оон улуртукчулары болур эрге-дужаалдыг кижилер бо чугула айтырыгны амдыызында че-дир билбейн турар-дыр ийин. Амдыызында чоннуң бодалы-биле алырга, бо дээр-ге чүгле Фейсбук, Вконтактеже киргеш, харылзаажырынга эптиг арга болуп турар. Херек кы-рында алырга, бирээде, аарыг кижиниң амы-тынын камгалап, дүрген эмчи дузазын Кызылдан чалап алырга эптиг, ийиде, интернет таварыштыр эмчи консультациязын ап болур. Өске талазында делегейниң кандыг-даа чурттарында сайгарлыкчы кижилер-биле харылзаажып, бодунуң продукциязын садып-саарып, интернетте аукцион-нарга, садыглажышкыннарга киржиң болур.

Чижээлээрге, Бай-Тайга ко-жуунда ус-шевер даш-чонукчузу кижиге бодунуң продукциязын садып-саарар аргаларны, орук-тарны интернет таварыштыр дилеп, тып алыр. Бо дээр-ге амгы үеде улуг хөгжүлдени алган сан-ныг-чурагайлыг экономиканың

Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Хуралдың түңнелинде Ба-рыын-Хемик, Чеди-Хөл, Каа-Хем кожууннар чагыргаларының дар-галары Мөге-оол Ооржак, Сергек Хертек, Арсен Куулар, Тыва ха-рылзаа информ» бүдүрүлгезинин директору Сылдыс Хертек, Рос-сия Федерациязының «Ростеле-ком» компаниязының Крас-ноярск хоорайда салбырының директорунун оралакчызы Ва-лерий Клейкин болгаш Тыва Республиканың Информатиза-ция болгаш харылзаа сайыды Рустам Грицук олар үстүнде ады кирген кожууннарның со-циал-экономикиг хөгжүлдези, санныг-чурагайлыг харылзааның республиканың девискээринге дең эргелиг болуру база ол ыш-каш инвестициялар талазы-биле хөгжүлдө дугайында дугуржулга-га аттарын салган.

Байырлыг хурал күрүне шаңналдарын тыпсыр ёзу-лал-биле доозулган. Тыва Республиканың Күрүнениң ар-га-арыг комитетинин килдис начальниги Шеңне Намзын биле Ажил-чорудулганың чамдык хе-вирлерин лицензиялаар болгаш хайгаараар албанның килдис на-чальниги Омак Ондар Тываның Баштыңының өөрүп четтириш-кин бижиинге төлептиг болган-нар.

Россия Федерациязының «Ростелеком» компаниязының Красноярскиде салбырының

үндезини-дир. Тывада чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуглары дээш сагыш човап, оларны делегейниң чоннары-биле харылзаштырар ажилга үлү-хуузу кирип, кызымак эрес-шудургу ажилдаан инженер-техниктиг ажилчыларын «Тыва харылзаа информ» акционерлиг ниитилелдин директору Сылдыс Хертек күрүне шаңналдарынга кириер ужурлуг — деп, хуралга олуршкан Тываның Баштыңы

директорунун оралакчызы Вале-рий Клейкинге, «Енисей» феде-ралдыг автоорук бүдүрүлгезинин директору Владимир Мельни-ковка, «Тыва харылзаа информ» бүдүрүлгенин техниктиг директо-ру Орлан-оол Ондарга Тываның Баштыңының хүндүлел бижикте-рин тывыскаан.

Мерген ОНДАР,
«Шынның» корр.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Улуг-Хем кожуунун девискээр
соңгулда комиссиязының составынга
немелде кириер дугайында
2019 чылдың январь 30 №49/233-7
Кызыл хоорай

«Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комис-сиязының составын хевирлээр дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2018 чылдың май 31-ден №36/189-7 доктаалында Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының вирлеттинген составынга кандидатуралар та-зы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар телеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин магадылалдарының дугайында» Федералдыг ойлуунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртулга болдургаш, доктаадыры болза:

Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комис-сиязының составынга томуйлаар:

Айдемир Хурагандаевич Биче-оолду, 1973 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайда «Эне-Сай» муниципалдыг автономнуг албан черинин директору, чурттап турар черинден саналды кириген.

Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарынга чарлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Улуг-Хем кожуунун девискээр
соңгулда комиссиязының составынга
немелде дугайында

2019 чылдың январь 30 №49/234-7
Кызыл хоорай

«Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комис-сиязының составын хевирлээр дугайында» Тыва Рес-

публиканың Соңгулда комиссиязының 2018 чылдың май 31-ден №3/189-7 доктаалында Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының хевирлеттинген составын-га кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелеринин болгаш референдумга кир-жир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуунуң 29-ку чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртулга болдургаш, доктаадыры болза:

Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комис-сиязының составынга томуйлаар:

Татьяна Владимировна Маркелованы, 1963 чылда төрүттүнген, ортумак-тускай эртемниг, пенсионер, чурт-тап турар черинден саналды кириген.

Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувин-ская правда» солуннарынга чарлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

«Чоннуң диктантызының» түңнелдери-биле

КАЯА-ДАА ЧАҢГЫЛАНЫП ЧОР, ӨЛЧЕЙ-КЕЖИКТИ
ХАЙЫРАЛЫГ ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ

Ыт чылын үдеп, Хаван чылын ук-куп тура, бүдүн чылда кылганывыс чымыштыг ажил-иживисти түңнөп, Тыва дыл хүнүгө тураскаадып эрттиргенивис улуг хемчегниң түңнелин чонувуска таныштырыксап тур бис. Ноябрь 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаарын төрөөн дылы дээш сагыш-сеткили аарып чоруур тыва дылдың неггедикчизи, Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржай эгелекчи саналды кирип сүмелзэн. Ук саналды Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол деткээн.

Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономикагын шинчилелдер институтунун дыл болгаш моол шинчилелдер секторунун эртем ажилдакчылары Тыва дыл хүнүгө тураскаадып,

албан-херек, публицистика стильдери ниитилелде аскап турарын илеткелчи демдеглээн. Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың девискээринде турар школалар, лицейлер болгаш янзы-бүрү албан черлериниң даштында астынган аттары орус, тыва ийи дылдарга турары албан болур ужурлуг. Дээди Хуралдың депутаттарына Кызыл хоорайда ады ийи дылда бижиттинген албан черлерин чижек кылдыр көргүзүп, өске-даа албан черлериниң аттарын ийи дылга турарын чедип алырының дугайында саналдаан. А ортума өөредилге черлериниң сургуулдарына интернет четкизинде тыва дылдың байдалының дугайында илеткелди кылып, бодунуң арга-сүмезин берип, аныяктарның үзел-бодалын дыңнаан. Аныяктар интернет четкизинде тыва

леринге бижиттирип турар үевисте, телевизорда медээлерден дыңнап билип алгаш, «Кызылдың 2 дугаар эдип чазаар колониязы» төрөөн тыва дылынга хүндүткелин көргүзүп, харылзааже үнүп, оларга база диктантыны бижиттирерин дилеп, долгап келген. Ынчангаш олар «Чоннуң диктантызы» деп хемчегниң бир дугаар «эки турачылары» болуп турары өөрүнчүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 30 ажыг депутаты октябрьның 29-та боттарының чонунга үлегерин көргүзүп, идекпейли-биле киришкен. Ук хемчегге Дээди Хуралдың депутаттарындан эгелээш, Аппарат ажилдакчыларына чедир тыва дылга диктантыны кичээнге ийи дыңнап, кызып бижээнер.

Улаштыр Кызылдың мэриязының ажилдакчылары, Аныяктар болгаш спорт яамызы, Россияның пенсия фондунун Тыва Республикада ажилдакчылары, Тываның Үндөзүнүн культура төвүнүн ажилдакчылары диктантыны бижээн.

«Чоннуң диктантызы» деп хемчег адалталып турда республиканың ортума өөредилге черлериниң директорларының методиктиг каттыжышынын харыылап

чыларындан – Тимур Даваа, Өнер Шолбан Монгуш, Аяна Соян, Чик Монгуш, Кызылдың мэриязындан на Сандараа, Кызылдың шүүгүден – Аянмаа Салчак, Тываның Үнүкүлтура төвүндөн – Шурумаа Бай Айлана Балган, Пенсия фондузун Азияна Хертөк, Аныяктар болгаш яамызындан – Зорикто Саая, Чик Монгуш, Орлан Оюн, ортума өөрө черлериниң директорларындан – Б. Пирлей, Шолбана Монгуш, Көдээ агый техникумунун башкылары Вера Ооржак.

Эртем ажилдакчылары диктант киржикчилеринге шынзылга бижиле үнелиг номнарны тывыскаан. Ыңгыр гуманитарлыг тускай шинчилелдер институтунун эртемденнери шинчилээни, чыып бижээни «А Кезер-Мерген», «Тываның кайгы кижилериниң амыдыралы» деп бөлүмнө, «Тыва дылдың тайылбыр сөзү», «Сибирь болгаш ыраккы чүк чоннарының аас чогаалы», «Тыва төөгүзү» деп номнарны белекке берген.

«Эки» демдекке бижээни киржикчи «Тыва дылдың тайылбырлыг сөзү» деп номну белекке алыр аас-кектиг болганнар. Ол дээрже Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту (1996 чылга чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шынчилелдер институтунун) үр үениң дургузунда санныг эртемденнериниң киржиле биле кылдынган ажылының түң болур. Словарының кол редактору – дылдың шылгараңгай шинчилел филология эртемнериниң кандидаты Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш Сибирьниң түрк дылдарының аразы бир дугаар тыва дылда тайылбыр словары болгаш тыва эртемде чедишкен деп санал турар. Словар бердинген сестерниң лексиктиг уткурун орус, тыва дылдарда тайылбырлыг Словарының I тому (А-Й) 2003 чылда (К-С) 2011 чылда үнгөн.

«Ачыты Кезер-Мерген» деп тоон «Кезер тоожузу», «Ачыты Кезер-Мерген тоожузу», «Кезер», «Он чүктүн ээзи», «Хоранның дазылын үзе баскан Кезер», «Чингис Богда дугайында тоожу» деп турар. «Кезер» тоожузу дээрже төмөк, бурят, калмык чоннуң уран-чечен аас чогаалы болур.

Тываның төөгүзүгө, эртемге, үчүлгө балалбас исти арттырган «Тыва кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп бөлүктөн «Максим Мунз» «Владимир Оскал-оол», «Инокентий Сафьянов», «Салчак Тока» деп өрчүк үнелиг номнарын болгаш «Чөөн» болгаш Сибирьниң чоннарының аас чогаалдарының тураскаалдары» деген төлөвилелдин «Тыва маадырлыг тоолдар», «Тыва улустун тоолдары» деп номнарны белекке берген бис.

Диктантыны түңнөп көөргө, тыва дылдың шын бижилгезиниң дүрүмнө хамаарышкан частырыглар хөй болуп турар. «Кижиле болуру – чажындан, ажиле болуру – кулундундан» деп ада-өгбевист үени өттүр сөглээн үлегер домаанда байдалдың чылдаганын сиңген. Уругу чажындан тура ада-иезинден төрөдүлүн дыңнап өзер болза, ынчан езуп чер-чуртунга ынак, төрөөн дылын карыгу дег камнап, үнелеп билир кижиле болур. Чаш кижини кижизидеринге төрөдүлүн салдары улуг. Амгы үеде ада-ажы-төлүгө төрөөн дылын дамчыдыр бербейн, орус класстарже кирип, «Тыва дылы-даа ажырбас, көдээде кырган ада-иези өөредип каар» деп бодалдыг. Херек кырында байдал сыр өске болуп турар. Эге школага-ла «Үжүгүл», «Литература» номчулга» деп кичээлдер уругун аас болгаш бижимел чугаа сайзыралдыгын эге билиниң кол таваан салып, Тыва дыл

«Чоннуң диктантызы» деп улуг хемчегни Кызыл хоорайның аңгы-аңгы албан черлеринге чоруткан.

Ук хемчегниң кол сорулгазы – тыва дылдың ниитилелде турарун беди-дери болгаш тыва дылдың ажылгалын көдүрери болган. Хемчег дөрт кезектен тургустунган: албан черлеринге чагааларны чедирип, чогуур дугуржулга ажылын чоруткан. Оларга баргаш, тыва дылдың шинчилелчилерин амгы үеде дүвүредип турар чидиг айтырыгларны көдүрүп, дылдың бөгүнгү байдалының дугайында илеткелди чонга дыңнадып кылган. Тыва дылдың диктантызын амгы үениң негелделеринге дүүштүр мультимедийлиг технологияларның үделгези-биле чоруткан: диктантының сөзүглелин чогаалчыга чогааттырганы, чогаалчының бодунуң чонга байыр чедиринишинин болгаш сөзүглелдин номчулгазын видео-аппаратка тарттыргаш, көргүзүп дамытканы болур. Хемчегниң түңнелдерин ниити үндүрүп, а чамдык кээп шыдавайн барган албан черлеринге катап база чедип, частырыглар-биле ажылды чорудуп түңнээн бис.

Диктантының сөзүглелин чогаалчы Сайлыкмаа Салчаковна Комбу чогаадып берген. Сайлыкмаа Салчаковна чонунга тыва дыл хүнү-биле байыр чедирип, диктантының сөзүглелин боду номчуп, видео-бижилгени кылып кааны «Чоннуң диктантызын» улам байырланчыг хөөнче кирип, диктантының кол каасталгазы болган. Чогаалчының сөзүглел-биле таныштырылганы соонда, дыл болгаш моол шинчилелдер секторунун эргелекчизи, башкарыкчы эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты Надежда Серээдар диктантының сөзүглелин номчаан.

Диктантыны бижири мурнунда Надежда Чылбаковна тыва дылдың амгы үеде байдалының дугайында илеткелди кылган. Тыва Республикада орус дыл-биле кады тыва дыл дең эргелиг күрүне дылы кылдыр хоойлуда бадылаттынган. Ынчалза-даа амгы үеде ниитилелде тыва дылдың аас чугаа стили колдап, а

дылдың кайы хире өскерлип турарының дугайында эскерилерин чугаалап, дараазында сестерни чижек кылдыр берген, чижээ: сөстүн шын вариантызы оон башка, сөстүн шын эвес вариантызы омашка, омушка, чүве ышкажыл – чешээй, чешейл, болгай – логой, лоой, мен – мн, ыйнаан – нян, яан, ян, кижидир – кидир, кидр.

«Чоннуң диктантызы» деп хемчегни «Шын» солунунун ажилдакчыларындан эгелээн бис. Олар баш бурунгаар дугур-ушкан үевисте, демниг, хөглүг чыгып кээп, хемчегни ажыдып, бир дугаар диктантыны бижири аас-кежиктиг болган. Диктантыны бижири турар үеде аразында баштактанчып, оюн-хөглээшкени-биле эгелээниниң түңнелинде-ле боор, улаштыр ажылывыс чоорту бүдүп, чогуй берди.

Дараазында хүнде Тыва Республиканың Чазадан чонга үлегерин көргүзүп, 70 ажыг сайыттар, оларның оралакчылары болгаш Чазактың ажилдакчылары тыва чонун хей-аадын көдүрүп, деткип, диктантыга идекпейлиг киришкени биске дыка өөрүнчүг болган.

Улаштыр октябрьның 19-та Кызыл хоорай шүүгүзүгө «Чоннуң диктантызы» деп хемчегни уламчылап, диктантыны бижиттирдис. Ук хемчегге шүүгү черинден 14 ажилдакчы күзелдин-биле киришкен.

Диктантыны аңгы-аңгы албан чер-

турар ажилдакчы бистиң-биле харылзажып, ортума өөредилге черлериниң директорларына диктантыны бижидерин дилээн. Республиканың ортума өөредилге черлеринден 11 директор чыгып келгеш, илеткелчинин чугаа культуразына хамаарышкан сөзүглелин улуг сонугу-гал-биле дыңнап, диктантыны бижээнер.

Директорлар аразындан Анатолий Уйнукай тыва дылды деткип, дылдың амгы үеде байдалы дээш сагыш човап, Көдээ ажыл-агый техникумунун башкылары болгаш сургуулдарына диктантыны бижидерин дилеп, бодунуң башкарып турары өөредилге черинче чалаан.

Түңнелдер үндүрүп, шаңналдар тыпсып турган ужуражылгалар үезинде киржикчилер эртем ажилдакчыларын четтикпейн манап, боттарының диктантыны кайы хире бижири каанын билип алыксап турганнар. Дараазында чылда база ук хемчегни уламчылап, эки эгелээшкенин улам сайырадып, «Чоннуң диктантызы» хемчегни республика чергелиг кылдыр кылырын дилээннер.

Диктантыны эки бижээнерге дараазында ажилдакчыларны чижек кылдыр кирип болур бис: ТР-ниң Чазаның ажилдакчыларындан – Анай-Хаак Сарыглар, Чечена Булытова, Ульяна Донгак, Чечена Ондар, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттары болгаш Аппарат ажилдак-

ус дыл ышкыш, тускай сагыр ужур-дүрүмнерлиг, аңгы-аңгы хевир-олиг. А амгы үеде боттарын «эки алаар бис» деп санап турар улустун хөй, ынчалза-даа тыва класска реимзинден сөстөрде үннерин үн шын эвес адап турар. Тыва дилдин өүң деп онзагай үннерин о, у, н үннерин үжүктөрү-биле солуй киш турар, чижээ: хөл деп сөстү хол бижир болзувусса, сөстүн утказы берли бээр. Дараазында узадыр аар ажык үннерин чаңгыс үннүн ү-биле бижип турар, дакпырлап бижир ажык эвес үннерин чаңгыс үннүн ү-биле демдегеп турар, хуу чүве арын бичии үжүктөрү-биле бижип аар, а нарын сөстөргө дефис салбайн аар, сөстүн сөөлүндө турар артын-арны дефистеп биживейн турар; е деп эдеринчини шын бижиринде киш турар: 1) биле деп сөс «болгаш» эвилеп уткалыг болза, ону дефис а бижир, чижээ: төрзэн чурт биле дыл; 2) биле деп сөс мурнунда аарышкан сөзү-биле эдеринчи алыг чорда, ону дефистеп бижир, чижээ: бодунуң дылының ачызы-биле, үннүн хавыялыгы-биле.

«Чоннуң диктантазы» деп хем-е Кызыл хоорайның он бир албан иделкейлиг киришкен: Тыва республиканың Чазааның ажилдачы-ы, ТР-ниң Дээди Хуралдың депутат-ы болгаш аппарат ажилдачылары, ияның ажилдачылары, ТР-ниң актар херектеринин болгаш спорт, тү яамылары, Пенсия фондузунуң ажилдачылары, Тываның Үндезин тура төвүнүн, «Шын» солуннуң, угаар эдил чазаар колонияның ажилдачылары, ортумак өөредилге перинин директорлары, Көдээ ил-агыг техникумунуң башкылары гаш сургуулдары киришкен. Иитизи-биле түңнээрге, 11 албан инден 300 хире киж иделкейлиг кишкен.

Тываның гуманитарлыг болгаш ай социал-экономиктиг шинчилел-институдунуң мурнундан «Чоннуң диктантазы» деп хемчегниң киржик-теринге четтиргенивисти илере-тур бис. Бо чылгы диктантазының елинден киж илере чыгарыг-ан билип алгаш, дараазында ирде, тыва дилдың дүрүмнерин атаптап, тыва чогаалдарны ном-сөзүнүн курлавырын байыдып, нуң диктантазын эки демдекке ир боор деп идегеп артывыс. Арыг өңүг, чер олуттуг Хаван чы-а чонувуска аал-оранынга амыр-аңны, ал-бодунга, ажы-төлүңгө ег кадыкшылды, ажил-агыынга ишкенин күзедивис. Аас-ке-и, тодуг-догааны оштаан, ачы-ыг Хаван чылы моорлап келди. курай!

Иштайгы тыва профессор, фило-лог эртемнеринин доктору, тыва дыл эң кол шинчээчилеринин бол-гаш аалчыларының бирээзи Шулуу-н «Төрзэн дылынга йөрээлин» ууска бараалгаттывыс:

Уг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-вавыстың дээр дег арыг, бора-н эдери дег өткүт, алдын-сарыг аганың ырлаары дег элдептиг н дылым! Сенде хову-шөлдөрдүн мнери, тайга-таңдыларның бе-ри, кылаң хөлдөрдүн оожум-топ-ран-делегейниң ойт-сигениниң ы, аң-меңиниң алгы-кышкызы

ырык өртемчейге карак чивеш онда чуртталгамда тыва дил-өрзэн чонум аразында чор мен. көвей улустарның дылдарының, арының аразынга мөңгө шагда туң үнү бооп чаңгыланып чор, -кежиктиг, хайыралыг төрзэн а!

Надежда СЕРЭЗДАР, ТИГПИ-ниң дыл болгаш моол инчилелдер секторунуң эртем ажилдачылары – секторнуң эрге-эзи, башкарыкчы эртем ажил-дачы, филология эртемнеринин кандидаты. Янмаа САЛЧАК, Чинчи САНАА, Мочурга ХОМУШКУ, эртем ажилдачылары.

Солунчунуң бачым, нарын ажил-үүлөзүн чүктөп, ажилдап келгеш, Тывавыстың алдар-аттыг, ховар дээр салым-чаянныг оолдар, кыста-ры-биле ужуражып, чугаалажыр ар-галыг болуп, оларның сагыш-сеткил, күзел-бодалдарын номчукчуларывыска дамчыдып чедирер ажил-хүлээлгемни күүседип чурттап чор мен. Бо удаада Шагаа байырының бүдүүзүндө Тываның Улустуң чогаалчызы, «Делегейниң ди-риг эртинези» кайгамчык бедик аттың эдилекчизи, төөгү эртемнеринин док-тору, «Чус чылдың кижизи», Монгуш Буян-Байдыгы ордениниң эдилекчизи, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсан-биле база катап ужуражып, чугаалажыр аас-кежиктиг болдум. Чылдың-на эвес-даа болза, элзэн үе эртерге-ле, Казанакка ужуражыр чаңчылдыг турдус.

Бөгүн назы-харының болгаш кадык-шыл байдалының аайы-биле Монгуш Борахович биезде дег, ат-сураглыг Казанакка эвес, а бажыңда олар. Ынчангаш аңаа дужары берге. Хүндүлүг башкывыстың журналист уруу Марина Монгушовна Кенин-Лопсан-биле («Ту-винская правда») дыка хөй чылдарда эгин-кожа ажилдап чоруур бис. Парлапта бажыңда ажилдап олурар кабинет-теривис база кожа. Тывавыстың кыл-

турлуг амыдыралын чырыдып чоруур болгаш, Марина Кенин-Лопсан-биле өөрүшкү, дүвүрелдеривис-даа бо-ла дөмөй апар.

Шагаа байырының сөңүн, редакция-ның байырын дамчыдып, Монгуш Борахович-биле амыр-менди солчуп чугаа-лаштым. Уруглары Марина, Аннаның сагыш чогаашкынының ачызында Кенин-Лопсан башкы кадык чаагай, сол-менди чурттап олурар болду.

– Хүндүлүг Монгуш Борахович, Ша-гаа бүдүүзүндө ийикпе азы апрель айда Силерниң төрүттүнген хүнүңер ук-куштуур ужуражып чаңчыккан-на бол-гай бис. Шагаа-биле! «Шын» солунуң номчукчу-бижикчилери чонувустуң байырын дамчыдып чедип келдим, Мендээ-ле бе?

– Шагаа-биле! Шаг чаагай, Шагаа чаагай! Улуг өгбөңерниң амыр-мендизин айтырып, кичээңгей салып турарыңар дээш, өөрүп тур мен. Төрзэн тыва чо-ну-вустуң изиг байырын сеткилминч ханы-зындан өөрүп, мөгейип хүлээп алдым. Шагаа – чаа келген Хаван чылы киж и бүрүзүңгө өөрүшкүнү, быжыг кадык-шылды, кылып-бүдүрер ажил-ишти, аас-кежиктиг ажы-төлдү, аал-чуртунга амыр тайбыңны хайырап аэкээр-ле болзунам! Эрги чылды чийк сагыш-сет-кил-биле үдеп, чаа чылды бедик күзел, бодалдар-биле уткуулуңар.

Меңээ, өг-бүлөмгө, ажы-төлүмгө эрт-кен чыл база улуг өөрүшкүнү хайырлаа-нын бүгүдө билер боор. Төрзэн чонумуң ачы-хайыразы-дыр. Төрзэн Тывам, төрөл чонум, төрзэн дылым эвес болза, мындыг улуг, аас-кежиктиг чуртталга меңээ кайын кээрил, ынчангаш ожукуң үш дажы дег, бо үш эртиневисти кезээ шагда ыдыктап, камгалап-кадагалап, йөрээп чоруулуңар. Бо эртинелеримниң ачызында мени, мээң кылган ажил-херектеримни делегейниң диптеринде чурттап чоруур янзы-бүрү омак-сөөк кижилер танып, билип, үнелеп

Буянын өгбө-биле интервью

ЧОННУҢ ЫДЫК КҮЗЕЛИ: КАЗАНАККА ЧОЛУКШУУЛУ

тудунуң Ленинград салбырынга төөгү эртемнеринин кадидады атты камгалап алдым. Ынчан 57 харлыг турдум. Эр-темденнер Р.Ф. Итс, Г.Д. Савинов олар удуртукчу башкыларым ол. Бүгү назы-нымда кылып келген ажилымның түңнели – Санкт-Петербург хоорайда Россияның Эртемнер Академиязының Улуг Петр аттыг антропология болгаш этнография музейинге диссертацияны камгалааш, төөгү эртемнеринин доктору болдум.

– «Делегейниң дириг эртинези» атты алган төөгүңерни сонуурга-дып көрүңерем, Монгуш Борахович, бөгүңү салгалдарывыска ону билип алыры чугула деп бодаар-дыр мен.

– 1993 чылда Кызыл хоорайга аме-рик болгаш тыва эртемденнеринин улуг шуулганы болган. 1994 чылда Амери-када Хамнар шинчилээр фонд меңээ «Хамнаарының дириг эртинези» деп бедик атты тывыскаң чүве. Ол-ла чы-лын Нью-Йорктун ЭА-ның кежигүнүңгө соңгуттум. 1996 чылда Австрияга бүгү делегейниң хамнаарының улуг шуулганы – психотерапевтерниң Конгресси болду. Аңаа «Аарыг кижини дүңгүрлөп эмнээр» деп илеткел кылдым.

– Хаван чылында бүгү Тываның чонунга чүнү күзээр силер, Монгуш Борахович?

– Ажилгыр, кежээ кижиниң чылы-дыр. Кандыг-даа доктар, моондактарга алыс-пас, күш-ажылдан чалданмас кижилерни ол йөрээр. Бодум хуумда чонумга айтык-саар чүүлүм мындыг: эр кижилер ыт иш-лес ажыг сугга черле алыспазын, өскениң аьдын мунуп болбас – чайлып болур; өскениң эт-севин эдилевезин – бужартап болур. Херээжен киж ит ишпес ажыг сугну амзавазын. Аал-оранын камгалап-кадагалап, арыг-силиг, аштыг-чемниг, чараш-чаагай бодалдарлыг олурзун. Ак сеткилдиг, буянын үлө кылып чоруур-ларны буян муң катап эрги-ле болзу-нам! Аас-кежиктиг болуңар, чонум!

– «Шын» солунга йөрээл салырын дилевес аргам чок, Монгуш Борахович.

– Аныяк-өскенин бурунгуңуң чаагай чаңчылдарыңа кижизидер ажилды ам-даа ханыладырын, чонувустуң езу-чаң-чылдарын суртаалдаар үлө-херекке ам-даа улуг үлүг-хузуң кириерин, Тыва чуртвустуң ат-алдарын бедидер дээш ажилдаарын хоочун «Шын» солунга күзедим. А ажилдачыларыңа ал-боттары, ажы-төлү каң кадык, эртем-билиг, аас-кежиктиг болуруң күзедим.

– Улуу-биле четтирдис. Бы-жыг кадыкшылды Силерге ка-тап-катап күзевешаан, улус-чону-вустуң улуг күзелин илереттим: буянын Казанакка душчуп, чолукшуулуңарам, эргим хүндүлүг өгбөвүс!

Светлана БАЛЧЫР чугаалашкан.

турар. Италия, Австрия, Америкада мени этнограф улуг эртемден, профессор деп хүндүлөп турары база-ла үстүндө чугаалааным үш эртинелерим ачызы-дыр. Төрзэн чонумуң езу-чаңчылдарын, ужурларын салгалдарывыска камгалап арттырар дээш, бүгү назынымда ажилдап келдим. Ол күш-ажылым үре-түңнелдиг болганы – аас-кежик.

– Тыва чон – бурунгу чон дээрзинге кажан-даа чигзинмейн чораан мен деп чугаалаан-на болгай силер...

– Тыва чон – бурунгу чон. Тыва культура бурунгу культура дээрзинге, шынап-ла, кажан-даа чигзинмейн чораан мен. Ол дугайында катап-катап чоргаарал-биле чугаалаар мен. Бурунгу тывалар ай, хүн календары тывылбаан турда-ла (ооң бижимел хевирин Япония тургускан) чылдың төнгенин, чаа чылдың эгелээ-нин билер турган. Ынчангаш Шагааны ыяап-ла байырлаар. Шагаага белеткел күзүн-не эгелээр. Ол бүдүү эгелээр, чажыт боор чүве болгай. Шагаада хам чалаар. Тоолчуну чалаар. Тоол ыдарга, кежик-чол доктар дээр. Тоолду эгелээш, төндүр ыдар. Тоолду ара салырга, чорук чогувас болур дээр. Аыш-чемниң дээжи-зи-биле, сагыш-сеткилдин чаагайы-биле Шагааны уткуур. Сагыш-сеткил сергедир, оюн-баштак оюн-тоглаа ойнаар, мага-ботту дадыктырар мөөрейлер чарлаар. Улус-чон чолукшуур. Чолукшуурга, кежик доктар. Шагаада аалдажыр. Аалдар барбас кижиниң аксының кежи тудуар дээр. Аалдажыры – хүндүткелдин дем-дээ. Бурунгудан салгал дамчып келген чаңчылывыс-тыр.

– Эртем ажылы улуг үлө-херээңер чүдөн эгелзэн деп бодаар силер, Мон-гуш Борахович?

– Чогум хамнаашкын, хамнар дуга-йында бижирин эң баштай сүмелзэн киж и профессор Сергей Ефимович Ма-лов. 1982 чылда ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Этнография инсти-

Кижил болуру – чажындан

ПСИХОЛОГИЯ – КИЖИНИНҢ БОТ-КИЖИЗИДИЛГЕЗИ

Психология эртеми бир дугаарында кижил бодунуң иштиги сагыш-сеткилин хей-ниитиге хамаарыштыр байыдып кижизиттинеринге дендии аныктыг: «Чаңгыс кезек от болбас, чарт ыяш арга болбас». «Хейү – хейлең, чону – чоорган». «Улуун улчутпас, аныян алгыртпас». «Тын – алдын, хүн – күзел».

Бо дээрге бистиң бурунгу өгбелеривистиң салгалдан салгалче ыдыктыг чаңчылдар болуп төрө дөзүн быжыг тударының барык-ла хоойлу-дүрүмнери болуп мөңгөжээн угаадылары-дыр. Совет төрө буурап дүшкен-даа болза, чоннуң угаан-медерелинде чүгө ол угаадылар этнопсихологияның чигине дазыл-дамырын салбаан.

Психология эртемнеринин доктору профессор Наталия Оюновна Товуу он ажыг чылдар дүргүзүндө бо эртемни школа башкыларының арга-дуржулгазын өвүр кожунуң Солчурга психология башкызы Күскел-оол Дина Монгушова-биле шенелде ажилдарын чедишкенин чорудуп келген. Ооң түңнелинде Россияның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, хоочун башкы, хейге билдингир шүлүкчү Мария Күжүгетке Татар, Башкир болгаш өске-даа республикаларга школачы аныктарның сонугралын чаалап алган психологияның өөредилге номнарын очулдуртуп алганын чоокта чаа Кызылда этниктиг психология төвүнге болган психология башкыларының семинарына киришкен башкылар, чогаалчылар, студентилер бөгүндө бистиң амыдыралымыста болуп турар багай чүүлдерни чаладырынга бо номнар ылап-ла хей-ниити ужу-дузалыг болгаш ажыктыын айтып демдегледивис. Үш улуг өөредилге номнарын ол чааскаан харын-даа канчап очулдуруп шыдаан кижил боор! Ийи-үш кижил кылар ужу-дузалыг дыка улуг ажыл-дыр. Эң-не берге чүве бистиң төрөөн дилымыска ижикипээн эртем терминнери. Оларны амгы литературлуг тыва дылдың янзы-бүрү аян-шинчилеринге (стиль) чиге дүүштүр очулдурамы ырмасынчыг берге айтырыг.

Кандыг-даа ажыл дораан-на арыг-тас бүдө бербес. Кол-ла чүве Мария Амын-ооловна бодунуң чедир кылбаан частырыларын ам-ш-өөрлерин-биле сүмележи, ол номнарга капсырылга эдилгелерни чедир кылып турар. Парлаттыган номнары ол хевээр ажылга болур деп семинарга келген башкылар бир аай шиттир, үндүрген. Мен хуумда чамдык терминнерни, бүдүн домктарны контексттиң аайы-биле эде-хере тыртып тургаш, психологияны кижил боду бодунга хамаарыштыр улам-на хандыр биллип алырынга бо өөредилге номнары ылап-ла дузалаар дээрзинге чигиниң чок мен.

Хой тоотпалап билбес кижил өскүс арткан чаш хураганны өске хойга чагыштыр алзып шыдаар бе? Чок. Эрткен вектиң эгезинде И. Сафьянов Улуг-Хемге инек хөөгөп, аңаа өске бызаа алзып орган тыва ашакты көргөш: «Адыгузун малды безин гипнозтап билир тыва улус дег, хуулгазын чонну каяа-даа көрбээн мен!» – деп магадаан. Арат кижиниң малга ынаа, чаш төлүн өпейлээни-биле дөмөй ышакыл. Тыва кижиниң ада ызыгуур салган психологиязы мындыг уян, мерген-дир. Ынганаш Товуу башкының психология эртеми элээди чаштардан эгелээш, он класстарга чедир чүгө сагыш-сеткил, мөзү-шынар хевирлээринге звес, бүгү эртемнерни аразында харылзаштыр хандыр өөренип биллип алырынга дузалаг – кижиниң бодус-биле чергелешкек иштиги сагыш-сеткилин кывыспышаан, бүгү талазы-биле ниити өзүлдө-сайзыралынга дыка дөгүмнүг эртем кылдыр үнелеп, ону бүгү ниитилелдин бурунгаар депшилгезинге идепкейжиде бергени онза чугула.

Архимед чаңгыс кижиниң чууй идиптер дээш, ууп чадап турган улуг чудукту быра-биле аңдара көдүрүптеринге чигежлей механиктиг ажыдышкын кылгаш: «Менээ бырадан беринерем, бөмбүрзекти өрү көдүрүптейн» – дээн. Ону кажан-даа, каяа-даа өөренимзэн, бирик-даа билес арат кижил кылын инек кезин чоон адыр ыяштан далгыг кылып алгаш, ооң дузазы-биле чымчадыр эттээр. Бо чижек-биле физика, математика-даа эртемнерин угаан-медерелге сиңир тайылбырлаарда, психология эртеми кымга-даа херек дээрзиниң

бадыткалы бо-дур.

Чиргилчинниң чиңге ховаа
Чиндиңнедир чөлөр дору.
Чиңге карам сай-ла чажын
Чиде дүжүп чөлөр дору.

Хараганның кара ховаа
Караңнадыр чөлөр дору.
Кап-ла карам сай-ла чажын
Хадымнады чөлөр дору.

Чогаал башкылары бо ырыны синтаксистиң параллелизм дүрүмү-биле тайылбырлаар. Мен 1961-66 чылдарда Кызылдың башкы институтунга дыл, литература факультетинге өөренип тургаш, ынчан-на шүлүк бижиң парладып турдум. Беш чыл дүргүзүндө физика салбырының оолдары-биле чаңгыс өрээлге чурттап турдум. Кежээлерде ол эштерим Эйнштейнниң ажыканы хамаарылганың хоойлузу маргыжып хөөрежи бээр, ону сонуграй бергеним чогаадыкчы салым-чаянымга дыка улуг дөгүм болган. Аъттыг кижил халдып орда, ооң кыдыы-биле арга-эсим шыварайнып ооң соонче дедир эртип турар – мында үе биле девискээрниң аразында шимчээш-кини чуруп көргүскени кайы хире онза-дыр! Овур-хевирниң дириг шимчээш-кини кижиниң сеткил-сагыжын ала-чайгаар оттуруп кээр. Катанов, Сафьянов суглар тыва улустуң угаан-бодал байлаан ооң аас чогаалындан эскерип көргөш, бистиң өгбелеривиске оларның хөлчөк ынак төрөлзек апарганы ында чүве.

Кымның-даа чогаадыкчы салым-чаяны бодунуң төрөөн чонунуң ыр-шоорундан эге дазылын алыр. Мээң «Адым» деп шүлүмүг Ростислав Кенденбиль «чыткан төве аксынга камгыыл кирген» дээн ышакш, ол шүлүмүнүң ритминге ооң шагда-ла карманынга белен бижиң алгаш чорааны аялганың чиге тааржы бергенинден болган чүве. Бо таварылга база хамаарылганың хоойлузу эзугаар бисийге чогаадыкчы ховар тывыш болган.

Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун «Чөлөр-ойун» сактып келинер даан! Ооң улуг хевирлиг хөгжүм чогаалдары база-ла «Чиргилчинниң» деп метафораның чалгыны-биле бодунуң автору тыва музыка уран чүүлүнүң классигинге ССРЭ-ниң улустуң артизи деп бедик атка чедирген. Улуг орус композитор Глинканы аялганы чон боду чогаадып каар, бис ону аранжировкалап (хээлеп чараштап) каар бис дигени-биле дөмөй-ле-дир.

Тывада бир дугаар этнопсихолог кымал? Мен бодарымга, «Делегейде дириг эртин» деп Американың хамнар шинчилээр фондузунуң тывысканы Монгуш Борохович Кенин-Лопсан-дыр. Ол тыва чогаалчылар хамнар бис дээр кижил. (Эрги дилы байлак, өскелерниң аажы-чаңындан оларны өттүр көөр эш-өөрлеривис ындыг болуп магад чок).

Эмчи-домчу, эртемден, башкы, лама башкы, хам-кайт – кандыг-даа профессияның иштинде эзулуг салым-чаянныг психологтар ховар деп билзе чогуур. Мен болза чоокка чедир Барыын кожунга чурттап чораан чонда ооң ат-сураа тоолчу берген Самдар-Кожайны база этнопсихолог дээр мен. Ол бодун долгандыр хүрээлээн Алаш, Ак деп хемнерниң одар-белчириң, кижилерин ижин-кара чокка кайгамчык эки билер, шынап-ла, «муң хойлу» деп атка эзулуг төлөптиг кижил ол ийиң.

Өске омак-сөөктүг кижилерден Иннокентий Сафьянов биле эртемден Катановту черле утуп болбас, а өршээ!

Херектээрнерни эдип-чазаар лагерьде ажилдап турар анык башкы Нина Чооду «Шиттиргеннер болгаш хостуг хамаатылар» деп дыка чугула темага диссертация бижиң турар болду. «Ында «Аныяндан адың камна» деп хүндүлүг өгбевис Кенин-Лопсан башкының ажилдарындан ужуктаан чагыг-сүмени бо үениң хей-ниити айтырылары-биле холбаштыр сайгарып турар мен. Херектээр кижилерниң сеткил-хөөнү төрөөн чериниң чонунуң аразынга баргаш, боттарын алдынып чорууру – болардан бистер бедик деңгелде бис дигензиг апар чыдар. Оон ыңай көдээ черлерде чурттап турар эр улустуң чамдык кезин бо үениң эзулуг эр кижиз чүгүрүк аъттыг болгаш сурас ажы-төлдүг болур болза, эки деп бодалдыг апарган» – деп бодунуң хей-ниити хайгааралындан мындыг чижек чугаалады.

Сөөлгү үеде ие херээжен кижилерниң кемниг кем-херекке онаажып турары база кончуг дүвүренчиг – мындыг янзы эң чидиг социал айтырыларның амгы ниитилел мурнунга тургустунуп кээп турары чүл дээрге хей-ниити психологиязынга

хамаарыштыр дорт-ла күрүне болгаш чоннуң айыыл чок байдалын баш удур магадылаар ужу-дузалыг эң дээштиг хей-ниити кижизидилге ажилдарын дарый кылып чорударын бир-ле дугаарында психология башкылары бистерден болгаш хей-ниити албан черлеринден амыдырал шыңгызы-биле негеп келген-дир.

Оон ыңай хей кижилер хүрээ-хиитке барып чүдүп-даа турар болза, машина-балгаттыг шыдал-быралыг кижилер чүгө-даа чединмес багыйларын бастып, оорлаар чорук черле эвээжеейин турар. Канчап оларга ыянчыг звес чоор! Арага-дарының хайы-биле өлүм-чидим... Улуг төрө буурап дүшкениниң база чаа рынок харылзааларының шуудад чадап турарында бе? Бо-ла бүгү социал чөрүлдээлерни шын сайгарып, хей-ниитиниң өөредилге-кижизидилге айтырыларының дээштиг арга-хемчеглерин моон соңгаар канчаар чорудар бис деп айтырыларга хамаарыштыр чазак деңгелинге эртем-практиктиг конференция эрттирери негеттинип турар.

База тыва дылда очулдурган 3, 4, 5, 6 класстарга психология номнарын школа-ларга чүгө негеттерип өөрөтпейн турарыл? Ол дээрге кижизидилгениң бир дугаар чугула эртеми-дир, ол ышакш бүгү эртемнерни хандыр биллип алырынга база чугула.

Сөөлгү үеде чогаалчыларның база башкыларның эскерип турары-биле алырга, номчукчулар шүлүк жангыры шоолуг хөңнү чок апарган. Ол чүгө ындыгыл?! Төрөөн дилымыстың амыдыралга хергелелиниң чегейтээни ол бе? Рынок харылзаалары, телекөргүзүлгелерниң үзе киргени б.о.ө – амыдыралды шапкынчтык хөгжүлдениң маңы сайзыралды эки чараш-чаагай чүүлдерже углаар туржук, харын-даа сыр-дедир сагыш-сеткил ядамынче апар чыдары ол звес бе? Төрөөн дилымыстан салдырмаан ужу-чаңчылдарымыс үндезин культура байлаавыс-биле кады хоозуралга таваржып келди дээш, Чазавыс тыва дылды камгалап, ону экижидериниң дугайында чоокта чаа хоойлу хүлээп алды чоп. Ам 5 класстың психология номунда арын 82 чүү деп турарын көрээли: «... Шүлүктөр дээрге кижиниң анаа чугаазына чугаалап шыдавазы сеткил-хөңнүн илередир. Бир звес сен шүлүктү билир кылдыр өөренип алыр болзуңа, кижилерниң канчаар-даа аажок бай сагыш-сеткил делегейин аажок магадп бисир апар сен. Чижээлээрге, В.Я. Брюсовтуң «Земле» деп шүлүүн көрээлиңер:

Адам-өгбөм чуртунга дег,
даг чурттугунуң даанга дег,
Черимге мен ынак-тыр мен:
эсимнерниң хөлөгезинге,
Дээрни шимзэн Айымны-даа,
далай чалгыы даашты-даа,
Дезип көшкен булуттарны дендии
кайгаар чорбадым бе.
Диңмирээшкин даажынга кулактарым
уюкталыр,
Шылаан караам сылдыстарны
магадааштың өөрүп удуур.

Бистер өртемчейге өөрүшкү-маңна-йывысты ыр-шоорга илередип чурттап чорааш, кандыг-даа дилын-бойлаадан бүдүн-бүрүн үре-сады төндүр чидирбейн чурттап-ла чор бис. Ол дээрге бурун тыва дилымыс – тыва чонувустуң Сүлдө-Чаяны-дыр.

Кижил бүрүзү бир-ле дугаарында бодунуң борбак бажы-биле амыдырап-чурттап чоруур. Ыядышкын – кижиниң ыыт чокка бодун боду «торгаары-дыр». Перүк чаш төлдү бис ынчаар биллип ал-сал-ла, ону кээргеп чаптаар бис. Кижиниң нүүрү деп чүл? Ооң иштиги мөзү-бүдүжү-дүр. Эки кижил бодун боду бүдүү дыннап кааптар – психологияның мындыг хей янзы ада-ызы-гуурдан келген кижиге хамааржыр каракка көзүлбес чажыттарын биллип ап чоруур болза, ол кижил сагыш-сеткили бай эрнин эрзи-ле болгай.

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Улустуң чогаалчызы.
Декабрь-январь, 2018-19 ч.

Ажыл-ишчи кижил

КОЛЛЕКТИВТИН ЧОРГААРАЛЫ

Джевало Людмила Максимовна 1966 чы. Красноярскиниң техникумун дооскан соол үениң чуруму-биле Республикаже ажилда чорудупкан.

Ол келгеш, ТР-ниң Амур-хандырылга яамызының жер-технологу болуп ажыл берген. 1975 чылда Кызыл дааранылга фабриказының инженеринге томуйлаткан.

Ынчаар-ла ажилдап чорда 1983 чылда Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге бүдүрүлгө черин бүгү Россияның караа көрбестерниң өөредилге чери кылдыр тургускан соонда ооң чиндикторунга томуйлаткан.

Бодунуң ажилдап келген чылдарында доктаамал билим мергежилин бедидип келген гаш, ону практиктиг ажылга ажиллап келген түңнели Кызылдың караа көрбестер өөредилге бүдүрүлгө чери бүдүрүлгө кызыгаарлатты харысалгалыг эштежилге Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээринге төлөүлүг-хуузуң кирип келек хүнде бүдүрүлгөдө 71 кижил дап турар, оларның 38-и багай инвалидтер. 2018-ж. 7304 муң рубльдин продукция бүдүрүп үндүрген. Эрткен чылы биле деңгээрге, ооң өзүлү 56 хуу болган. Бүдүрүлгө чери эргежок чугула хергелелин барааннарын бүдүрүп үндүр турар. Тодаргайлап чугаалап янзы-бүрү халаттар, удуурдар дер хептер, ак чоорган, чоор хавы, хол-хаптары дээш чүлүк болза чүве-ле хей. Олар бүдүргени төве дүгүнден даар чоорганнарын Россия хамаандаштыкы чурттарның сонугу-лын оттуруп турар. Орнажилга вирлиг дугуржулга-биле сонго-хоорайлардан демир-хумуң, аяк-сава аймаан, пластмассмаандан кылган чүүлдерни боттарының садыларына сады турары база таарымчалыг.

Бүдүрүлгениң бүдүрүлгө продукциязын эмнелгелер шко интернаттар, хоочуннар бажы дээн ышакш социал адыр албан черлери садып ап турар. Садыгларже кирген ак чоор чоорган халтары, матрац, сытык дээн ышакш чүүлдер чоонунелелин ап турары илден барааннар саадавайн сатты бээр. Чийк үлетпүрде республикада чаңгыс ажилдап турар бүдүрүлгө болуп арткан болу ооң продукциязының дүрген сагарлып турар чылдаганы ынак. Бүдүрүлгө колдуунда дөрт чин тургустунган. Чижээлээр бирги цехте көөрү багай инвалидтер, ийги цехте шуут көрбес инвалидтер. Оларның төдүгүндө даараан чоорганнар, даштыкы чурттар безин дыка нуургап турар. Л.М. Джевалов шаңналдары дыка хей. Олар аразындан амыдырал-хандырга адырынга ачы-хавыаазы багаш хей чылдарда ак сеткил ажылы дээш Тыва Республика алдарлыг ажилдакчызы аттывыскан, шаңнал эзулуг эззе де барган деп үнелээр ки болдум. Бо чылдарда Людмила Максимовнаны ийи улуг юбилей манап турар, бо чылдың июль 9-та 70 харлаар, 2020 чылда бүдүрүлгени тургусканының чылы болур. Кел чыдар шагаале силерге ак орукту, аас-кежик ажил ижиңерге чедишкениң күзедим.

Сергей ХЕРТ
хоочун журналист

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН).
тарны хууда архивтен алган.

